

**Музей історичних коштовностей України -
філіал Національного музею історії України**

МУЗЕЙНІ ЧИТАННЯ

**Тези доповідей
наукової конференції Музею історичних
коштовностей України -
філіалу Національного музею історії України**

Грудень 1993 р.

Київ, 1995

ВИДАТНІ ДІЯЧІ КУЛЬТУРИ

Шовкопляс Г.М. Бобринський О.О. і його археологічні колекції в Києві

Омельяничук Р.М. Валентин Андрійович Шугаєвський - історик, археолог, нумізмат (1884-1966)

ВИВЧЕННЯ МУЗЕЙНИХ КОЛЕКЦІЙ

Русяєва М.В. Образ Горгони Медузи за пам'ятками торевтики із скіфських курганів

Фіалко О.Є. Боспорські крепундії з Огузу

Клочко Л.С. Про один скіфський звичай

Михайлова Р.Д. О змеєвидных персонажах изделий прикладного искусства древнерусского времени

Арустамян Ж.Г. З історії комплектування колекції декоративно ужиткового мистецтва XVI-XX ст. у зібранні Музею історичних коштовностей України

Мішчєва О.І. Українські золотарські оправи книжок XVII століття у зібранні Києво-Печерського заповідника

Полюшко Г.В. Давня пам'ятка київського золотарства

Романовська Т.Ю. Тора-шилди у зібранні Музею історичних коштовностей України

Гриневич Л.П. Серия золотых медалей из коллекции Музея исторических драгоценностей Украины

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

- Клачко В.І.** Бородинський скарб та проблеми сировинної бази давніх виробництв на Україні
- Бессонова С.С.** Конфлікт "воїнів" і "жерців" у Скіфії V ст. до н.е.
- Вакуленко Л.В.** Дві скляні чаші IV ст. н.е. з Українських Карпат
- Приходнюк О.М.** Про технологію виготовлення порожнистих прикрас Пастирського городища
- Шевченко Н.П.** Давньоруські жіночі прикраси з Канівського могилника

ВИДАТНІ ДІЯЧІ КУЛЬТУРИ

Шовкоплас Г.М.

БОБРИНСЬКИЙ О.О. І ЙОГО АРХЕОЛОГІЧНІ КОЛЕКЦІЇ В КИЄВІ

Серед визначних діячів політичного, економічного і культурного життя Російської держави, в т.ч. України ХІХ-поч.ХХ ст. помітне місце посідали представники роду графів Бобринських.

Родовід Бобринських не ординарний. Немовля, яке пізніше одержало прізвище Бобринського, народилося в Зимовому Палаці 11.04.1762 р. Його батьком був Григорій Григорович Орлов. Катерина ІІ вирішила дати дитині, ім'я якої було Олексій, прізвище Бобринський, за назвою села Бобрики Тульської губернії, яке було куплене для матеріального забезпечення дитини. Його син — Олексій Олексійович (1800-1868 рр.) відомий цукро заводчик. Крім тульських володінь мав маєтності в Смілі, Городищі, Шполі та інших землях тодішньої Київської губернії. Його син — Олександр Олексійович (пом.1903 р.) — член Державної Ради і обер-гофмейстер. Був одружений з С.А.Шуваловою. Свої величезні земельні багатства він залишив трьом синам, старшим з яких був Олексій.

Олексій Олександрович Бобринський (1862-1927 рр.) після одержання освіти в 1873 році поступив у канцелярію Комітету міністрів. Член Державної Думи, пізніше — Державної Ради, займав посаду товариша міністра внутрішніх справ, був призначений обер-гофмейстером.

В 1879 р. в Петербурзі була заснована Археологічна Комісія — наукова установа, що керувала археологічними дослідженнями в Росії. З 1886 р. аж до 1917 р., тобто 31 рік, її головою був Олексій Олександрович. З 1889 р. комісія отримала право дозволяти і контролювати археологічні розкопки, видавати т.зв. відкриті листи. Комісія здійснювала охорону і реставрацію старожитностей. Видавались щорічні звіти ("Известия", "Материалы по археологии России"). Сам Олексій Олександрович досліджував археологічні пам'ятки на Кавказі, в області війська Донського, в Керчі. Дуже плідною була праця на території його маєностей в Україні — в сучасній Черкаській області.

Лісостепова смуга Правобережної Середньої Наддніпрянщини, природно захищена Дніпром від Лівобережних степових районів, з давніх часів заселених войовничими пастушими та кочовими скотарськими племенами, була територією формування східного слов'янства. Важливе місце в цьому тривалому етногенетичному процесі належало місцевим осілим землеробсько-скотарським племенам раннього залізного віку, зокрема, скіфського часу VII-III ст. до н.е. Значна група пам'яток (поселень, городищ і особливо курганів) знаходилась на території сучасної Черкаської області.

Особлива заслуга у їх вивченні належить О.О.Бобринському, який за час з 1881 до 1914 рр. розкопав близько 600 курганів, розташованих у системі р.Тясмин, на околицях Смєли, вздовж р.Тенетинки. Результати досліджень він опублікував у трьох великих томах прекрасно ілюстрованого видання "Курганы и случайные находки близ местечка Смелы" (т.1.-1886 р., т.2.-1894 р., т.3.-1901 р.), а також у звітах Археологічної комісії. Він описує розташування, розміри та типи поховань, знахідки в них. Серед цих пам'яток — кургани біля сіл Грушівка, Гуляй-Город, Жаботин, Журівка, Ковалі,

Костянтинівка, Пастирське, Сміла, на лівому березі р.Тенетинки, Шпола, між Холодним Яром і Яблунівкою, біля Юр'євої Гори, під Смілою. В 1902 р. Бобринський передав частину матеріалів з розкопок до Київського товариства старожитностей і мистецтв. Вони експонувались там на виставці, пізніше — Київському художньо-промислового і науковому музеї. Деякі з них експонуються й сьогодні в Музеї історичних коштовностей та НМІУ.

Уявлення про вбрання місцевого населення скіфського часу дають, наприклад, матеріали, знайдені в курганах поблизу Синявки та Бобриці. Золоті сережки з кургану в Журівці є окрасою експозиції МІКУ, інші прикраси, що зберігаються тут походять з Бабичів, Ковалів, Плисківців, Пиляви та ін.

Матеріали скіфського часу, одержані в результаті археологічних досліджень, здійснених О.О.Бобринським, і сьогодні є важливим джерелом для вивчення історії Правобережного Лісостепу за доби раннього заліза. Вони широко використовуються сучасними дослідниками.

О.О.Бобринський писав: "Малороссия с древнейших времен представляет отдельный край, имеющий самобытную историю".

Серед пам'яток VI-VII ст., що походять з колекції Бобринського, є широко відомий скарб ювелірних прикрас, знайдених біля с.Хацьки Смілянського району, предмети з якого зберігаються й експонуються в наших музеях.

Бобринському належить публікація Перещепинського скарбу VII-VIII ст., знайденого в 1912 р. пастухами в с.Мала Перещепина біля Полтави. На жаль, всі речі з нього були придбані Археологічною комісією і передані до Державного Ермітажу.

Хрестоматійним, починаючи від шкільного підручника з історії до таких видань як "Археологія України є зображення спорядження воїна кочівника, розкопаного в

с.Ковалі. Цей комплекс експонується в музеї. Археологічна діяльність О.О.Бобринського була досить тісно пов'язана з Україною. Він брав участь в роботі VI Археологічного з'їзду в Одесі та XI в Києві.

Олексій Олександрович спілкувався з видатним українським вченим //Б. Антоновичем, заслужено високо цінував його "Археологическую карту Киевской губернии". У Центральній науковій бібліотеці ім. В.Вернадського зберігається стаття Бобринського про давньоруські змійовики з дарчим написом В.Б.Антоновичу. В свою чергу В.Б.Антонович високо цінував плідну працю Бобринського у дослідженні різночасових археологічних пам'яток на території Черкащини.

У Науковому архіві музею зберігаються 7 щоденників з записами, інвентарними описами тих знахідок, що мали бути передані до нашого музею, малюнки багатьох речей. Інтерес становлять 2 листи В.В.Хвойка за 1902 р., в яких він висловлює подяку від Київського міського музею старожитностей за передані експонати.

Бобринський виявляв інтерес і до музейної справи. Коли постало питання про створення Музею археологічного товариства, він входить до складу комісії для його підготовки.

До Києва потрапила лише частина матеріалів з розкопок Бобринського. В одному звіті Археологічної комісії зазначається про передачу 8 тисяч предметів. На жаль, вони не зібрані в єдину колекцію, бо на деяких з них не збереглися його своєрідні стикетки. Але все ж, дещо можна і слід відновити, принаймні за його архівами та багато ілюстрованими публікаціями.

Для повноти картини про місце і роль Бобринського в розвитку археології в Україні слід відзначити, що він надрукував праці про київські мініатюри XI ст., фрески

Софіївського собору, монографію з історії Херсонеса Таврійського.

Настав час, коли ми можемо і повинні відзначити заслуги О.О.Бобринського і бути вдячними йому, не зважаючи на його графський титул і імператорський родовід.

Яушева-Омельянчик Р.М.

**ВАЛЕНТИН АНДРІЙОВИЧ ШУГАЄВСЬКИЙ —
ІСТОРИК, АРХЕОЛОГ, НУМІЗМАТ (1884-1966)**

1. Дослідження відомого Сосницького скарбу автономного Київського князя Володимира Ольгердовича (1363-1394) викликало цікавість до особистості першовідкривача скарбу — професора В.А.Шугаєвського, ім'я якого було добре відомо науковому світові першої половини ХХ ст., але вилучене з наукового обігу на багато років після другої світової війни у зв'язку з його еміграцією за кордон.

2. Він народився в Києві 16 квітня 1884 р. Навчався в Петербурзькому політехнічному інституті, а 1908 р. закінчив Петербурзький імператорський археологічний інститут. З грудня 1908 р. по вересень 1909 р. жив у Чернігові, був членом Чернігівської наукової архівної комісії, брав участь в археологічних експедиціях, у Всеросійських археологічних з'їздах у Чернігові (1908 р.) і Новгороді (1911 р.). Наприкінці 1909 р. Шугаєвський від'їздить до Петербурга і з 1 квітня 1910 р. влаштовується на службу в Імператорський Ермітаж, де починає приватно упорядковувати інвентарну частину "колекції римських монет відділення монет і медалей". В 1915 р. старший хранитель Монетного відділення А.К.Марков і директор Ермітаж, граф Д.У.Толстой порушують клопотання про причислення "кандидатом на класну посаду службовця по вільному найму" в монетному відділенні Шугаєвського, який паралельно служив і помічником столоначальника Департаменту податкових зборів. В Ермітажі Шугаєвський працював до вересня 1918 р. Цей час був насиченим і плідним: вчений став дійсним членом Петроградського археологічного інституту, Російського археологічного товариства і товариства прихильників історії в Петрограді,

Московського і Петербурзького нумізматичних товариств, а також товариства дослідників у Києві, Чернігівської дослідної комісії.

3. У петербурзький період Шугаєвський часто приїздить до Києва і Чернігова, де виступає з доповідями на археологічних з'їздах і публікується в Петербурзьких, Київських і Чернігівських наукових виданнях з різних тем нумізматики. Стають широко відомі такі його праці, як "О научном значении монетных находок" (СПб, 1911), "Краткий обзор монетных находок Черниговской губернии" (Чернигов, 1915), "Памяти профессора Д.Я.Самоковасова" (Чернигов, 1916), "Монета і грошова лічба на Україні в XVII ст." (Чернігів, 1918).

4. Документи свідчать про те, що Шугаєвський працював у Ермітажі до жовтня 1918 р. у 1919 р. його запросили на Україну як спеціаліста в Головне управління мистецтв і національної культури до відділу охорони пам'яток старовини і мистецтва, у так званий ВУКОПИС.

З початку 1920 р. вчений працює у Чернігівському губполітосвіті, губнаросвіті, де відповідає за охорону пам'яток старовини і мистецтва, за екскурсійно-виставкову музейну частину в Чернігові і губернії. В 1922-1924 рр. він змушений поєднувати клопітку інспекторську працю в ЕВМ частині із завідуванням Чернігівським губмузеєм. Безліч аргументованих доповідних та пояснювальних записок, звітів та листів, доповідей, якими він пробивав шлях до вищих органів влади тих років на Україні переконують нас через десятиліття у високій громадянській відповідальності цього вченого, завдяки якій вижили в найважчі 20-ті роки і сьогодні існують відомі музеї, нумізматичні та археологічні колекції, збірки художньо-історичних коштовностей.

В 1924-1927 рр. Шугаєвський завідує відділом старожитностей в Чернігівському губмузеї і одночасно

активно працює на республіканських нарадах, з'їздах і конференціях, присвячених музейній справі або питанням археології та нумізматики.

5. Впродовж чернігівського десятиліття Шугаєвський займається не тільки музеями, але й науковою роботою в галузі археології, нумізматики. Він розробляє статті для збірки АН України "Чернігів і Північне Лівобережжя", "Про монетний скарб і 40 талерів" та "Про топографію старої Чернігівської фортеці XVIII ст.", "Чи була на Україні в XVII ст. власна монета", "Татарська гірка поблизу Чернігова", "Мідний змієвик Чернігівського музею" (Київ, 1928); виступає з доповіддю на засіданні Нумізматичної секції в Державній Академії історії матеріальної культури (ГАНМК) в 1925 р. про відкриття скарбу монет Володимира Ольгердовича, знайденого біля с.Сосниця в Чернігівській губернії в 1910-1912 рр.; планує дослідити тему "Про використання срібного посуду на Україні в XVII-XVIII ст.ст.", тим більше, що мав великий досвід роботи в різних комісіях "по вилученню та утилізації" і в боротьбі за повернення з московського Центру вивезених з України творів декоративно-прикладного мистецтва.

6. В 1925-1927 рр. Шугаєвський як спеціаліст-нумізмат отримує наполегливі пропозиції працювати в музеях Одеси і Харкова, Ленінграда і Києва; запрошення читати курс української історії в Київському художньому інституті. В Києві було найбільше зібрання монет, правда, невпорядковане. І Шугаєвський зроби вибір: в 1927 р. за розпорядженням Наркомосвіти його було переведено з Лаврське Музейне Містечко "для систематизації монет і медалей". З 1928 р. він завідує відділом нумізматики. А в 1933 р. вчений переходить до Центрального історичного музею також на завідування відділом нумізматики.

Якщо згадати, в якому хаотичному стані були в 20-ті роки нумізматичні колекції Києва, можна уявити, наскільки важливою справою займався дослідник по їх впорядкуванню.

7. На жаль, в цей період почала розгортатися трагедія національної культури, що відбилась, зокрема, на долі найбільшої в Україні колекції. В зв'язку з черговою урядовою постановою 1933 р. "про вилучення", тобто централізованою передачею коштовностей в Держбанк, і припиненням діяльності головного історичного музею України на декілька років, наукова і музейна оборобка монетного зібрання також припинилась. Масштаби творчої діяльності професора Шугаєвського в 30-ті роки звужуються лише до "участі": в Паритетній комісії по розмежуванню архівних та книжково-музейних матеріалів; в підготовці видання "Хроніки Археології та Мистецтва"; в наукових колегіях і комісіях. Наукові дослідження в області нумізматики зводяться до рецензування, які зрідка публікуються, а частіше осідають в рукописному чи машинописному вигляді в архівах Інституту археології АН України.

8. З 1943 р. Шугаєвський перебуває в еміграції. На сьогодні у нас мало свідчень про життя вченого за кордоном, проте вони виходять з таких солідних джерел, як, наприклад, "Історія України" Полонської-Василенко або "Енциклопедія українознавства" під редакцією В.Кубійовича.

По мірі розповсюдження демократичних принципів на всі сфери життя поступово розкривають архіви свої таємниці, все частіше ми маємо можливість знайомитись із зарубіжними виданнями, які висвітлюють інтенсивну наукову діяльність еміграції і які дозволяють нам заново

відкрити забутих співвітчизників, які зробили значний внесок на чужині у науку.

ВИВЧЕННЯ МУЗЕЙНИХ КОЛЕКЦІЙ

Русяєва М.В.

ОБРАЗ ГОРГОНИ МЕДУЗИ ЗА ПАМ'ЯТКАМИ ТОРЕВТИКИ ІЗ СКІФСЬКИХ КҮРГАНІВ

В античному мистецтві зберіглося чимало зображень демонів і деяких божеств, які могли навіювати жах, а тому найчастіше мали магичний захисний характер. Серед них особливою популярністю користувався образ Горгони Медузи.

Відомі дві міфологічні версії про Медузу. Одна з них викладена Аполлодором у "Міфологічній бібліотеці" і в "Схоліях" Аполлонія Родоського. Згідно з ними, на далекому заході жили три сестри горгони — Стено (Сильна), Евріала (Далекострибаюча) і Медуза (Володарка). Останню з них, яка була смертною, вбив Персей, відтявши їй голову. Він подарував її для егіди Афіні як апотропей, бо вона мала величезну магичну силу: кожен, хто погляне на неї, обертався на каміння. Іншу версію міфа про Медузу навів Павсаній, згідно з якою вона царювала над народом, що жив навколо озера Трітоніди в Лівії, і займалась мисливством.

Отже в міфології давніх греків образ Медузи не був сталим. Він поступово трансформувався зі злого архаїчного страховиська в жінку-царицю, що знайшло відтворення і в пам'ятках мистецтва. Проте найчастіше горгон зображали на повний зріст як крилатих істот з великими головами, висолопленими язиками, вишкіреними зубами, зі зміями на голові або на тулубі. І тільки Медузу показували у вигляді голови з подібними ознаками.

Починаючи з архаїчної доби деякі вироби з зображенням Медузи завозились в античні міста Північного Причорномор'я, а також потрапляли в середовище кочових

племен. Це прикраси воїнського обладунку і костюму, кінська вузда, посуд і предмети культу з дорогоцінних металів та кераміки. Невдовзі причорноморські греки і самі почали виготовлювати різні речі з зображенням Медузи, основна частина яких (різноманітні платівки), можливо, спеціально призначались для номадів. Великого розповсюдження серед останніх набули також зображення крилатого коня Пегаса — сина Горгони Медузи від Посейдона, який сприймався кочовиками як символ скіфського Степу.

Найбільш ранні вироби — ритон та дзеркало з фігурою Медузи — в Північному Причорномор'ї знайдено в Келермеських курганах останньої чверті VII — поч. VI ст. до н.е. Стилізована фігура Медузи в позі колінопреклошеного бігу показана на невеликій золотій пластині VI ст. з кургану Шахан на Кубані. Всі вони мають одну пару крил і виступають в ролі Володарки звірів, тримаючи в руках грифонів, птахів чи пантер. З кургану біля села Мартоноші на Херсонщині походять фрагменти бронзового кратера останньої чверті VI ст. з фігурою Горгони на ручці в традиційній для неї позі. В кургані Юз-Оба знаходилась халцедонова інталія V ст. з фігурою Горгони, що біжить, тримаючи в руках змії. Подібного типу зображення Горгони Медузи були поширені в архітектурі, вазопису і на металевих виробках з різних областей стародавньої Греції (центральна частина фронтона храму Артеміди на о-ві Керкіра поч. VI ст.; чорнофігурний дінос пер.пол. VI ст.; бронзова пластина з Кастел Сент Маріано поблизу Перу, жі середини VI ст.; родосько-іонійська таріль VI ст.; ручка бронзового кратера 530-520 рр. з Вікса тощо).

Найбільш поширеним був образ Медузи у вигляді голови, як через її трагічну долю і яскраво виражений апотропеїзм, так і з-за міфологічного зв'язку з Афіною і Посейдоном. З скіфських курганів походять різноманітні

вироби — воїнський обладунок, деталі костюму та посуд, прикрашені зображенням голови Медузи. Серед них за стилістичними рисами і хронологією поховань можна визначити одинадцять основних типів. Найбільш поширеними були горгонейони третього типу на золотих платівках: кругле широке обличчя з кирпатим носом, вузькими очима, висолопленим язиком; над лобом — пишні кучері волосся, які імітують змії. Вони знайдені у таких царських похованнях як Товста Могила, Цимбалка, Чмирева Могила, Чортонлик, Куль-Оба, Мелітополь, Огуз та інші. Як показує художній аналіз всіх типів зображень голови Медузи, її образ поступово перетворився з потвори-демона з хижим оскалом і зміями замість волосся або у ньому на реалістичне жіноче обличчя з привабливими рисами, в якому можна вбачити вплив Фідія.

На деяких пам'ятках мистецтва Горгона Медуза уособлює так звану Володарку звірів. Така назва утвердилась в літературі через те, що ім'я архаїчної крилатої богині, яка тримає в руках будь-яких звірів чи пташок, залишається невідомим. На наш погляд, такого типу фігури, як і яскраво виражені постаті Медузи зі звірами, птахами чи зміями, теж можна зіставляти з її образом. На це вказує значення її імені (Володарка), а також дані міфа про те, що вона ходила на полювання, як і Артеміда, виступала в ролі мисливиці, царювала над країною біля озера Трітоніда. Надзвичайно велике поширення різних виробів з зображенням Медузи в середовищі скіфів на протязі досить тривалого часу (в основному VI-IV ст.) може вказувати на те, що її образ імпонував не тільки грекам як апотропей, але й кочовикам Північного Причорномор'я.

БОСПОРСЬКІ КРЕПУНДІЇ З ОГУЗУ

Серед комплексу різноманітних прикрас, що походять з скіфського царського кургану Огуз, привертає до себе увагу золоте намисто з фігурними підвісками. Воно складається з десяти трубчастих пронизок, які згорнуті з тонкого золотого листа, з обоймами на кінцях. Чотири з них оздоблені об'ємними привісками, що прикріплені до маленького кільця, зробленого з золотого дроту.

Одна підвіска у вигляді голови барана, порожниста всередині, нагадує кінцівку ритона. Друга — у формі фігурки лева з розкритою пащею, який лежить. Третя у вигляді пронизки, прикрашеної сканню та зерню. Остання має вигляд плескача з нерівною поверхнею та отвором у верхній частині.

Гладенькі пронизки утворювали складну шийну прикрасу, що, вірогідно, доповнювалась і золотими намистинами. Підвіски виконували роль амулетів. Певних відповідностей їм в скіфських пам'ятках немає. Ті ж речі, що можна привести як аналогії огузьським, доповнювали, як правило, складні прикраси іншого типу (пектораль, намисто, ритони).

Якщо розглядати весь набір амулетів в цілому, виникає асоціація із золотими прикрасами трону з Келермесу (к.3), серед орнаментальних елементів якого також є лев, баран та фігурна об'ємна річ, що прикрашена псевдозерню та рельєфною розеткою. Всі ці деталі, без сумніву, були підпорядковані ідеї і пов'язані з символами царської влади.

Різнманітні намиста з фігурними підвісками, подібні огузьським, знайдені серед старожитностей Боспору. Ці прикраси були добре відомі еллінам та римлянам як дитячі іграшки, що шумлять, і звалися крепундії. Римляни давали

їх дітям на дев'ятий день після народження, що вважався днем очищення, та прикликали на допомогу богиню Нундіну.

Золоті крепундії знайдені лише в дитячих та жіночих похованнях. Отримані ще в дитинстві, вони збрігалися як талісмани. Проте, двох цілком схожих прикрас такого типу немає.

Подібні витвори ювелірного мистецтва в скіфських пам'ятках Північного Причорномор'я, за виключенням Огузу, невідомі, але досить поширені серед давньогрецьких пам'яток. Наявність золотих крепундій античного походження в скіфському царському кургані можна пояснити династійним шлюбом. Ймовірно, що отримані ще в дитинстві як прикраси-обереги, вони потрапили у Скіфію, як придане однієї з боспорських принцес.

Клочко Л.С.

ПРО ОДИН СКІФСЬКИЙ ЗВИЧАЙ

1. Аналіз великої кількості скіфських поховань дозволив виявити особливості складу супроводжуючого інвентаря чоловіків і жінок. Але в деяких випадках зафіксовані відхилення від визначених норм: деякі категорії знахідок, віднесені до "жіночих" ознак відмічаються при небіжчиках чоловіках. Наприклад, такий предмет, як прясло: вже можна назвати низку чоловічих поховань, де були ці знаряддя жіночої праці.

2. Інтерпретація кожного такого випадку — "жіночі речі в чоловічому інвентарі" — повинна спиратись на вивчення конкретної ситуації. В них відбиваються деякі скіфські звичаї.

3. Звертає на себе увагу перелік речей, що їх поклали в чоловічу могилу (основне поховання) Бердянського кургану (с.Василівка Запорізької області). Крім тих, що є звичайними при небіжчикові певного рангу (представник аристократії): зброя, вузда, тут знайдені декоративні фрагменти, які стали основою для реконструкції двох головних уборів, верхнього плечового одягу — куртки, сітчастої нагрудної прикраси — предмети, що за своїми характеристиками відповідають елементам жіночого вбрання.

4. Отже, за вказаними матеріалами відтворено конусоподібні шапки з золотими візерунками. Форма уборів символізує гору, яка в індоіранській міфологією семантично тотожна дереву життя. Оздоба на їхній поверхні (платівки-трикутники, що розміщувались вершиною вниз та вгору, — це означає поєднання

жіночого та чоловічого начал, антропоморфні та зооморфні збрази) пов'язані з символікою культу плідності.

5. Вивчення скіфського жіночого костюму дає підстави для твердження, що конічні шапки були основним знаком шлюбного вбрання. Як свідчать археологічні матеріали, їх власниці — молоді скіф'янки, що померли до шлюбу або до народження першої дитини.

6. Інші складові комплексу, реконструйовані за золотими рештками, ймовірно, також були жіночими. На це вказують їх розміри та сюжети декору: золоті платівки трикутники, хрестоподібні, підвіски у вигляді бутонів — це пов'язано з уявленнями про культу життєдайних сил природи.

7. Можливо, у похованні Бердянського кургану знайшов відображення звичай принесення в жертву небіжчиків, який посідав визначне місце у суспільстві, наложниці чи дружини. Про такий спосіб виявлення поваги до царя дізнаємось з описів Геродота (Геродот, IV, 71). Він говорить про насильницьку смерть. Але, як свідчать археологічні дослідження, поховань з жертвопринесенням жінок (з слідами насильницької смерті) дуже незначне число. Вірогідно, що з часом цей звичай змінився: замість жертви — дружини чи наложниці — клали її речі, причому ті, що були сповнені особливим сакральним змістом (як от шлюбні убори). В конкретній ситуації можна пояснити і наявність двох конічних шапок: як відомо, для скіфської аристократії були притаманні традиції, що дозволяли мати декілька дружин.

8. Як ми знаємо з етнографічних джерел, у осетин, деяких інших народів Кавказу збереглись відголоски

давніх звичаїв "жертвопринесення" жінки небіжчикові-чоловікові: в домовину кладуть косу дружини. Зазначимо, що за індоєвропейськими уявленнями жіноче волосся має особливу магічну силу, мабуть тому воно грало велику роль у поховальній церемонії.

Михайлова Р.Д.

О ЗМЕЕВИДНЫХ ПЕРСОНАЖАХ ИЗДЕЛИЙ ПРИКЛАДНОГО ИСКУССТВА ДРЕВНЕРУССКОГО ВРЕМЕНИ

В декоре памятников древнерусского прикладного искусства имел распространение синкретический полуантропоморфный образ со змеиными чертами. Его иконографические особенности позволили проследить параллели в изображениях полуантропоморфных существ на древнерусском браслете из киевского клада 1903 г. с мифическими персонажами Северного Причерноморья скифского времени (Петров, Макаревич, 1962). Характерные признаки образа скифской змееногой богини можно сопоставить с изображениями на ряде змеевиков-амулетов, распространенных в XII-XV вв. (Рыбаков, 1988).

Образ змееногой богини — хтонического существа — был одним из наиболее сложных в скифской религии (Бессонова, 1983). Он объединял в себе животное и растительные начала, был связан с культом Мирового дерева и отождествлялся с порождающими силами земли. Элементы иконографии указывали на одновременное выполнение ею функций демона смерти-сирены и духа-хранителя, связанного с миром предков. Она выступала охранительницей жизни как существо посвященное в таинства вечного кругооборота — от угасания-смерти к обновлению-рождению.

В древнерусское время изображение змееногого существа продолжает бытовать в декоре керамических плиток, браслетов, амулетов змеевиков. Однако с принятием христианства персонажи греко-скифских культов стали наделяться негативными чертами, символизируя язычество, из которого пришли: амулеты-змеевики демонстрируют варианты таких изменений в

узорах с изображением змееобразных существ. В то же время змеевики продолжают играть защитную охранительную функцию, традиционно к символике архетипа змеи.

Истоки полиморфной и поливалентной природы образа змееного существа имеют начала в древнейшем культе змеи (Велецкая, 1979). Существенное место в нем занимал знак вечной регенерации в здоровом, сильном, красивом потомстве и охране его со стороны обожествленного Космоса, выраженного через символ змеи-змея, как движущей силы в перевоплощениях душ предков. Восприятие змееной богини как мифологической родоначальницы всего живого представляет собой одно из проявлений культа предков-покровителей, от которых зависит благополучие и процветание потомков во всех сферах их земной жизни.

Арустамян Ж.Г.

З ІСТОРІЇ КОМПЛЕКТУВАННЯ КОЛЕКЦІЇ ДЕКОРАТИВНО-УЖИТКОВОГО МИСТЕЦТВА XVI-XX СТ. У ЗІБРАННІ МУЗЕЮ ІСТОРИЧНИХ КОШТОВНОСТЕЙ УКРАЇНИ

У порівнянні з великою і різноманітною колекцією археології, котра зберігається у Музеї історичних коштовностей України і набула всесвітньої відомості, збірка творів декоративно-ужиткового мистецтва XVI-XX ст. посідає більш скромне місце і за своїм обсягом, і за складом. Вона налічує близько 8250 одиниць збереження і включає такі групи: вироби майстрів України XVI-XX ст.; твори російських ювелірів XVII-XX ст.; роботи західноєвропейських і східних майстрів XVII-XX ст.; зібрання іудаїки XVIII-XIX ст.

Значна частина цінних експонатів надійшла в музей з фондів Державного історичного музею. Джерело формування цієї колекції сягає в минуле століття, коли завдяки зусиллям товариства старожитностей і мистецтв був заснований у 1899 році Київський міський музей. Значні асигнування на його утримання вносили провідні меценати з родини Терещенка, Бродських та багатьох інших. У 1904 році сума пожертвувань досягла 143.000. Окрім цього, йому дарували багаті збірки старовини. Серед перших коштовних підношень до музею особливо цікаві зразки столового посуду, відписані колишнім віце-губернатором м.Києва Д.С.Федоровим. Вартість 40 срібних келихів, кухлів, коряків XVII-XVIII ст., виконаних ювелірами Росії, Західної Європи, оцінювалась у 1908 р. в 50-55 тис.карбованців. Майстерністю виконання відрізняються кухлі майстрів Західної Європи — А.Клетте із Таргау (ДМ-1339); І.Картенбуша з Нюрнберга (ДМ-1317); Х.Лайблина з Гамбургу (ДМ-1332).

Крім щорічних пожертвувань, колекція постійно поповнювалась за рахунок купівлі виробів з дорогоцінних металів під час експедицій. Завдяки екскурсіям під керівництвом Д.М.Щербаківського у Волинський повіт, М.Біляшевського і О.Якубовського на Полтавщину до музею стали надходити поряд з різноманітними творами з кераміки, скла і порцеляни, срібні побутові, а також церковні вироби — хрести, шати до ікон, євангелій, зроблених ювелірами України і Росії.

У подальшому процес формування музейної збірки був досить складним і драматичним. У 1922 році в Україні прокотилася кампанія по вилученню церковних цінностей. Коштовні вироби з золота, срібла, а також неоціненні історичні та художні пам'ятки декоративного мистецтва, які зберігались у різних церквах і монастирях України, підлягали вивозу до Москви. На той час у Держсхові Росії знаходилося 1880 пудів різноманітних срібних предметів, що надійшли з України. Частина з них передбачалось використати як лом, іншу передати в "Главмузей" або у фонд голодуючих. Завдяки втручання Академії Наук України, музеїв м.Києва, представників вищих наукових і художніх організацій, уряд України поставив питання про повернення українських цінностей. З метою відбору експонатів у Держсхові була створена комісія у складі Д.Щербаківського, А.Середа, О.Степанової. Внаслідок їхньої напруженої праці у Москві (щодня вони переглядали по 100-120 пудів речей), пощастило врятувати від знищення унікальну колекцію творів декоративного мистецтва, яка включала 3200 предметів.

Після її почернення до Києва, за рішенням Раднаркому України, вона тимчасово розміщується в спеціальній кімнаті Всеукраїнського історичного музею ім.Т.Г.Шевченка, де над її науковим описом працює комісія Академії наук у складі академіка О.П.Новицького, М.Біляшевського, Д.М.Щербаківського, А.С.Середа, Ф.Л.

Ернста. Завдяки дослідженням цієї колекції визначені золотарські центри в Україні, прізвиська та клейма багатьох майстрів. У 1932 році ця збірка була переведена до Всеукраїнського історичного музею на постійне зберігання. Саме з неї походять рідкісні вироби золотарства XVII—XVIII ст., які зараз прикрашають експозицію Музею історичних коштовностей України: розкішні митри, оздоблені коштовним камінням (ДМ-5967, ДМ-5970, ДМ-5996); панагії з вставками емалі та діамантів, рубінів; срібні корони до ікон з яскравими самоцвітами (ДМ-2310, 2311).

Протягом 1923-1924 років колекція декоративного мистецтва поповнилася високохудожніми творами ювелірів України XVIII ст., які надійшли з Видубецького монастиря і Києво-Печерської Лаври під час вилучення церковних цінностей.

Серед численних срібних речей, знайдених у 1923 році у схованці Видубецького монастиря, до музею потрапили чудові вироби київського ювеліра XVIII ст. Івана Равича: свічники (ДМ-5497, 5498); блюдо із зображенням "Дива св.Михайла" (ДМ-4599); Євангелії в карбованих оправах; потири.

У 1924 році на території Києво-Печерської Лаври відкрили скарб, який складався з 171 предмета. Більшість з них є прекрасними зразками золотарства. Вишуканістю виконання привертають увагу панагії із зображенням Богоматері з Хрестом-немовлям (ДМ-5971), зірка з перлин (ДМ-5986), зразки гаптування з перлинами і вставками дорогоцінних і напівкоштовних каменів (ДМ-5983, 5984), золота брошка, різні за формами чарки.

Проте, багатому і цікавому зібранню загрожувало часткове знищення. У 30-х роках державі були потрібні значні кошти для проведення індустріалізації, і тому, музеям пропонували знайти нові резерви для експорту. Хоча не вдалося продати золоті скіфські і давньоруські

прикраси, проте колекція ужиткового мистецтва зазнала великих втрат. Так, із збірки Д.С.Федорова були відібрані 16 срібних виробів, великої історичної цінності. У 1930 році з фондів музею вилучили значну кількість золотих і срібних речей кінця XIX—поч. XX ст., вартістю 406 карбованців. У 1934 році музей передав до Держторгу 101 експонат ціною 5435 карбованців. Наслідком стало те, що світських побутових предметів і прикрас в колекції музею залишилося дуже мало; переважали церковні вироби — хрести, потири, шати до ікон, оправы Євангелій. З 21 грудня 1933 року, відповідно до циркуляру НКО за №273/Т, у музеї розпочалася робота по передачі експонатів з коштовних металів у Київську контору Держбанку СРСР.

Під час війни колекція декоративно-ужиткового мистецтва, що містилася у 14 ящиках, була перевезена до Уфи, де знаходилась до 1946 року у міському відділенні Держбачку.

Частина срібних прикрас, що залишилися до початку війни в експозиції Всеукраїнського історичного музею УРСР ім.Т.Г.Шевченка, евакуювали у Художній музей м. Уфи БаРСР. Після війни вони зберігалися у фондах Київського історичного музею.

Новий етап у комплектуванні збірки почався у період створення в 1964-68 рр. Музею історичних коштовностей України. На той час, крім колекції Історичного музею УРСР, він поповнився 662 цінними експонатами з музеїв Києва, Дніпропетровська, Чернігова, Полтави, Сімферополя та інших. Особливий внесок у зібрання українського золотарства зробив Державний заповідник Києво-Печерська Лавра, який передав твори видатних київських майстрів барочної доби — Івана Равича, К.Чижевського, тощо.

У зв'язку з відсутністю творів декоративного мистецтва XIX ст., музей щороку провадив закупівлю предметів,

виконаних майстрами провідних фірм України і Росії. У 1987 р. збірка цього періоду значно збільшилася за рахунок надходжень з виробничого об'єднання ім.Ф.Дзержинського у м.Києві, яке передало музею 117 найкращих зразків посуду ХІХ ст. У 1993 році ця частина колекції була доповнена 78 виробами з київського виробничого об'єднання "Ювеліпром", яке придбав їх в скупці, як лом, з метою перетоплення і одержання металу. Особливий інтерес для музею становлять роботи майстрів України кінця ХІХ—початку ХХ ст., що відбивають промислове виробництво цього часу.

З метою більш повного показу історії розвитку ювелірного мистецтва, в Україні створений розділ сучасної творчості. На протязі 1982-1992 років він поповнився кращими виробами провідних художників — майстрів Києва, Одеси, Дніпропетровська та інших регіонів країни. Музей і надалі планує комплектувати всі розділи різноманітної колекції декоративного мистецтва, яка привертає увагу дослідників і заслуговує глибокого наукового вивчення.

Мішнєва О.І.

УКРАЇНСЬКІ ЗОЛОТАРСТКІ ОПРАВИ КНИЖОК XVII СТОЛІТТЯ У ЗІБРАННІ КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОГО ЗАПОВІДНИКА

Колекція стародруків Києво-Печерського заповідника налічує більше 200 примірників, оправи яких прикрашені коштовним металом. В основному, це пам'ятки українського золотарства XVII-XVIII ст. Вони свідчать про високий рівень ювелірної справи на Україні.

Серед них десь біля 30 оправ за тими чи іншими ознаками можуть бути віднесені до XVII ст. і тільки 3 мають датуючий напис. Основна маса атрибується шляхом аналогій та на основі формально-стилістичних ознак.

Датовані оправи відносяться до 1651, 1658 та 1699 років.

Оправа 1651 року на Євангеліє московського друку 1644 року (інв. N 2177) — суцільнометалева і має на чільній дошці лите Розп'яття в хрестоподібному картуші з завитків, по босках якого в овальних медальйонах розміщені "знаряддя тортур", а в круглих з фестонами наріжниках постаті євангелістів. На спідній дошці в середині гравіровано в зріст св.Миколу в оточенні рослинного прорізного орнаменту.

На оправі 1658 року з Євангелія московського друку 1644 року (інв. N 2178) дошки політурки обтягнуті оксамитом. Срібний середник має вигляд арки з фігурними колонками, у центрі якої розміщено постать Хреста Вседержителя, по боках в овальних медальйонах — постаті предстоячих. Наріжники — литі "г"-подібної форми з зображеннями євангелістів та херувимів. На нижній дошці закріплено хрестоподібний картуш з карбованою композицією "Богоматір Печерська". Оправа щедро

прикрашена ажурними литими деталями та напівкоштовним камінням.

Третя оправа 1699 року з Євангелія львівського друку 1690 року (інв. N 129) виглядає значно скромнішою за попередні. Дошки тут об'ягнуті оксамитом бузкового кольору, на якому закріплені тонкі срібні накладки — у формі квадрифоля в середині чільної дошки та трикутників на кутках і у формі овала на звороті. Вони прикрашені гравірованими зображеннями дуже низького художнього рівня. Тоненький бордюр на лиці та зірочки на звороті завершують композицію.

Загалом, якщо порівняти оправи київських майстрів і львівських золотарів цього періоду, видно, що домінуючу роль у золотарстві грали саме кияни.

Серед недатованих пам'яток звертає на себе увагу оправа на Євангеліє київського друку 1733 року (інв. N 9) та оправа без книги (інв. N 9994). Перша майже точно копіює опубліковану Д.Щербаківським оправу 1641 року — вклад Івана Негребецького до Братського монастиря (Д.Щербаківський. Оправа книжок у київських золотарів XVII-XVIII століть. К., 1926, ст.9-10) і може бути датована 40-ми роками XVII століття. Друга оправа теж була опублікована Д.Щербаківським (Д.Щербаківський. Вказ.роб., ст.18-20) і тоді вона знаходилася на Євангеліє московського друку 1681 року. По цілому ряду ознак її можна датувати 80 ми роками — кінцем XVII століття.

Розглянуті вище та інші датовані пам'ятки свідчать про існування у XVII столітті двох типів оформлення книги. Один — з накладками різної форми і гравірованими зображеннями склався, на нашу думку, під впливом стародавньої традиції і базувався на основі візантійської культурної спадщини. Цей тип протягом століть зазнавав на собі потужний тиск з боку західноєвропейського мистецтва — готики та ренесансу і поступово, але дуже повільно, пристосовувався до вимог нового часу.

Другий тип виникає десь у середині століття і, на наш погляд, був обумовлений саме розповсюдженням в українському мистецтві стилю барокко. Оправи цього типу носять виразні риси впливу репродукційної бароккової гравюри — це і організація простору верхньої дошки за допомогою арки, і використання карбованих алегоричних композицій місцевих сюжетів. Чисто механічне поєднання вищеназваних бароккових тенденцій з можливостями ювелірного мистецтва не призвело до подальшого розвитку другого типу.

Але, безумовно, він зіграв свою роль у прискоренні процесу змін в мистецтві оформлення книги і вже на початку XVIII століття ми зустрічаємось з оригінальними та самобутніми оправами українських богослужбових книжок.

Полюшко Г.В.

ДАВНЯ ПАМ'ЯТКА КИЇВСЬКОГО ЗОЛОТАРСТВА

Історія українського декоративно-прикладного мистецтва XIV-XVI ст. досліджена досить поверхово у всіх її видах. Розвиток золотарської справи цього періоду також майже зовсім незнаний, за винятком кількох загальних праць. Розшукові та введенню до наукового обігу старовинних золотарських виробів присвячені ці тези.

У фондах Києво-Печерського історико-культурного заповідника зберігається срібний хрест першої чверті XVI століття, помилково датований набагато пізнішим часом (№ 7589). Великих розмірів (48,5x23,5 см), виготовлений із срібла високої проби, прикрашений гравіюваними сценами "Розп'яття", "Трійці" та рослинним орнаментом, він привертає до себе увагу ще й своєю семикінцевою формою, традиційною для українських хрестів XVI-XVII віків. На його належність до XVI ст. вказує напис, зроблений ще в 1598 році за вказівкою архимандрита Києво-Печерської Лаври Нікіфора Тура. В цьому написі вказано, що хрест був виготовлений в часи правління монастирем Ігнатія та за участю священника Тимофія (1517-1522 рр.). Перебуваючи весь час в ризниці Успенського собору, хрест, на жаль, не дійшов до нашого часу у своєму первинному стані і зазнав кілька переробок-поновлень на протязі свого існування. Достовірно відомо з написів на ньому про дві такі переробки (1598 р., 1763 р.), хоча, можливо, були і інші — невідомі нам. Але тут треба зазначити, що ці поновлення торкнулись тільки ліцевої частини хреста і виявились у зміні литого "Розп'яття" та інших від'ємних частин і аж ніяк не вплинули на форму та розміри цієї середньовічної пам'ятки золотарського мистецтва. До цього слід додати, що зворотня сторона хреста залишилась без змін з часу свого виготовлення і

являє собою рідкісний приклад художнього оформлення церковних речей на початку XVI ст.

Для вивчення особливостей хреста та реконструкції його первинного вигляду за допомогою спеціалістів здійснено демонтаж цієї речі. Відомості, отримані при розкритті хреста, допомогли більш детально простежити його пізніші доповнення та зміни.

В Музеї історичних коштовностей України зберігається ще один срібний семикінцевий хрест, датований 1546 роком, який за всіма розмірами, технікою виготовлення, розміщенням сюжетів та прикрас майже повністю повторює Лаврський і до того ж зберігається без істотних змін. Його остачне місцезнаходження — це церква с. Михайлівки Лебединського району на Сумщині, але це не перешкоджає висновку, що ці обидві церковні речі належать до кола виробів однієї майстерні. Прямої вказівки на місце виготовлення хреста не мають, але звертаючи увагу на ряд обставин, таких як:

а) організація золотарського цеху в Києві на початку XVI ст. та відсутність іншого такого поблизу міста на протязі довгого часу;

б) наявність у фондах музеїв ряду схожих семикінцевих хрестів кінця XVI - середини XVII ст., вкладених до київських церков — дає право вважати їх роботою київських майстрів-сріблоковачів. На закінчення слід додати, що розглянутий вище Лаврський благословенний хрест на сьогодні є найбільш раннім з відомих науці хрестів періоду середньовіччя.

Романовська Т.Ю.

ТОРА - ШИЛДИ У ЗІБРАННІ МУЗЕЮ ІСТОРИЧНИХ КОШТОВНОСТЕЙ УКРАЇНИ.

1. Найбільш значне місце в колекції "Іудаїка XVIII-поч. XX ст.ст." у зібранні МІКУ займає група тора-шилдів, яка складається з 105 предметів. За своїм обсягом вона, як і група корон до Тори, унікальна. Більшість з них було передано до Всеукраїнського історичного музею ім.Т.Г.Шевченка в Києві та Всеукраїнського музею єврейської культури ім.Менделє-Мойхер Сфорима в Одесі Комісією по вилученню церковних цінностей в 20-30-ті роки. Належали вони синагогам на території сучасної України у XVIII-поч. XX ст.

2. Тора-шилди відносяться до традиційного кола предметів, що супроводжують синагогальну дію зі святинею єврейського народу — звитком Тори.

3. Тора-шилди прикрашали Тору в синагогах ще за стародавніх часів. Спочатку це були таблички з ім'ям осіб, що робили піднесення. Пізніше, в епоху середньовіччя, тора-шилди виконують іншу функцію. Пластини мали спеціальний пенал з маленькими табличками, на яких писали назви єврейських свят та "субота". Це застосовувалось для того, щоб швидко знаходити певне місце в Торі, яке треба читати під час того чи іншого свята, або ж суботи.

4. Особливість групи тора-шилдів МІКУ полягає в тому, що лише незначна частина їх використовувалася за своїм прямим призначенням, більшість з них мала лише декоративну функцію.

5. Група тора-шилдів, що входить до колекції МІКУ, складається з виробів XVIII-поч.ХХ ст.ст., виконаних на території України, Австро-Угорщини, Польщі, Росії, Німеччини.

6. Форма та орнаментация тора-шилдів, як і інших єврейських церемоніальних предметів, були обумовлені їх призначенням: нагадували про найважливіші положення віровчення, викликали асоціацію з Єрусалимським храмом.

7. Найбільш поширені в декорі стилізовані зображення скрижалів з 10 заповідями та священного ковчегу, корон, колон "Яхин" та "Боаз", що були поставлені царем Соломоном перед входом до Єрусалимського храму, а також зображення левів, грифонів, єдинорогів, рослинного орнаменту.

8. Значна частина тора-шилдів має написи на ідиш та івриті, що дають змогу визначити їх походження.

9. До найбільш ранніх належать тора-шилди першої половини XVIII ст., що, можливо, походять з майстерень Галичини. Вони невеличкі за розміром, прикрашені в центрі кошиками з квітами та плодами.

10. Інша група — тора-шилди, виконані в Польщі в другій половині XVIII-першій половині XIX ст.ст. Примітивні за декором, вони складають особливу частину не лише в зібранні МІКУ, а і в єврейському народному мистецтві Східної Європи.

11. До реліквій можна віднести тора-шилд (ДМ-2124), який згідно напису, належав святому товариству в Лохвиці Полтавської губернії, з датою 1805 рік. Саме в той час у Лохвиці жив один з видатних рабинів-хасидів Мордехай

Лохович, який говорив: "В мене в душі живе би : — знак праотця Йосипа". Можливо, цим і пояснюється нехарактерне зображення на пластині биків. Ще одна особливість цього тора-шилду полягає в тому, що 10 заповідей записані зигзагом. Поряд з цим, цей тора-шилд виконано на високому технічному рівні, це один із зразків ювелірного мистецтва початку ХІХ ст.

12. Не знайдено аналогій восьмикутному тора-шилду (ДМ-2106), виготовленому для товариства різників у Житомирі 1848 р., з карбованим у високому рельєфі зображенням бика.

13. Окрему групу складають тора-шилди другої половини ХІХ-поч.ХХ ст.ст., насичені різними образами, багаті за оформленням. Нерідко вони виконувалися майстрами, що спеціалізувалися на виробництві іудейських культових предметів. Серед них майстри Києва, Одеси, відомий варшавський ювелір Ф.Роевер.

14. Звертає на себе увагу срібний тора-шилд кінця ХІХ-поч.ХХ ст.ст., на якому представлено тільця та знаки зодіаку, аналогічні символам в інтер'єрі Київської синагоги на Подолі. Подібних тора-шилдів не знайдено.

15. Група тора-шилдів з колекції "Іудаїка ХVІІІ — поч.ХХ ст.ст." в зібранні МІКУ є унікальною не лише за кількістю, а і за різноманітністю. Можливо, вона є найбільшою на території сучасної України.

Гриневич Л.П.

СЕРИЯ ЗОЛОТЫХ МЕДАЛЕЙ ИЗ СОБРАНИЯ МУЗЕЯ ИСТОРИЧЕСКИХ ДРАГОЦЕННОСТЕЙ УКРАИНЫ

Станислав-Август (Понятовский) — последний польский король, сын Станислава Понятовского мазовецкого воеводы и Констанции Чарторыской. Род. в 1732 г." — так начинается статья о последнем польском короле в словаре Брокгауза и Ефрона. А заканчивается "...умер 12 февраля 1798 г.". Т.е. через три года в Польше будет широко отмечаться двухсотлетие со дня смерти короля, который вошел в историю страны как прогрессивный мыслитель, меценат и серьезный коллекционер. В области коллекционирования у него были самые разнообразные увлечения, но одним из самых глобальных являлась нумизматика. Станислав-Август (Понятовский) хорошо разбирался в чеканке монет, медалей, и сам собирал памятники такого рода. Он захотел иметь в своем дворе медальера такого класса как Хольцхойзер, а директором своего музея поставил Реульского (1704-1792), который также был первоклассным медальером. В польской медальерике времен Станислава-Августа запечатлены все исторические события того периода. Король не забывал даже о нюансах. Было изготовлено множество медалей, посвященных выдающимся деятелям науки, культуры, искусства. Такой чести были удостоены: Карл Вирвич (1717-1793) — историк и географ, Юлий-Ян Оссовский (1855-1882) — лингвист и этнограф, Мартин Погобут (1729-1810) — профессор астрологии и многие другие. Золотая медаль, посвященная Мартину Погобуту хранится в Музее исторических драгоценностей Украины. Она была заказана королем придворному медальеру Яну Филиппу

Хольцхойзеру и пожертвована астроному. Но настоящей жемчужиной Музея драгоценностей является серия золотых медалей с портретами польских королей, которая уже много лет хранится в запасниках. У этой серии своя замечательная история.

С уважением относясь к своим предшественникам на троне, в последние годы своего правления Станислав-Август решил выбить медали с портретами польских королей. Мраморный зал его дворца в то время украшала портретная серия картин знаменитого живописца Маркела Бачнарелли (1731-1818). Громкую и прочную славу которому принесли королевские портреты, написанные, в основном, в 1771 году. По портретам решено было изготовить медали. Король поручил работу над серией Я.Ф.Хольцхойзеру. Силой своего таланта этот медальер намного превышал современных ему мастеров. В 1790 году Хольцхойзер приступил к выполнению заказа и создал 11 медалей. Работы свои выполнял обычным способом: моделировал их вначале в воске, а потом отливал в железе и отливки закалял на штамп. С помощью штампа изготавливалась серия из серебра, бронзы и даже чугуна. Один экземпляр серии был изготовлен из золота 958 пробы. Хольцхойзер успел исполнить 11 медалей: от Болеслава Храброго до Александра Ягелончика. Но смерть медальера прервала на некоторое время работу над серией. Его приемником на посту придворного медальера стал Ян Якоб Рейхель (ок.1746-1801), который исполнил 12 штампов с портретами королей от Зигмунта до Августа III и закончил работу над серией в 1793 году. Несмотря на то, что медали изготавливались двумя мастерами, выдержаны они в одном стиле: все фигуры имеют погрудное изображение и повернуты в профиль или в полупрофиль. Многие изображены в коронах или с другими регалиями. Портреты даны в реалистичной манере, но с элементами романтизма. На оборотной

стороне — тексты, кратко повествующие о жизни и деяниях королей.

С Варшавского монетного двора медали попадают в собрание ценностей, т.е. в своеобразный музей, которым руководил пан Регульский. Серия стала настоящим украшением этой коллекции, но в дальнейшем жизнь распорядилась по-своему.

Накануне восстания Костюшко, когда Польша была в опасности, народ добровольно жертвовал для спасения страны самое дорогое, что у него было. Король подал пример щедрости. В 1794 году он лично пожертвовал множество копий, оружия, тканей. Кроме того: два вазана серебрянных, шесть табакерок, 8 золотых портсигаров, 109 больших серебрянных мелалей весом 40 гривен, 14 латов и 2 золотую медаль с портретами польских королей. Многие вещи, выполненные из драгоценных металлов, были переплавлены на Варшавском монетном дворе. Но портретную серию медалей выкупил Йозеф Себастьян Бадени — известным коллекционером и библиофилом. Он являлся сыном Мартина Бадени — директора канцелярии кабинета Станислава-Августа Понятовского, в руках которого находилась часть архива последнего короля Польши. От Бадени серия переходит к Тадеушу Чацкому (1765-1813) — польскому ученому и общественному деятелю. Главной своей задачей он считал учреждение училищ, отвечающих реальным потребностям жизни.

Организуя в 1805 г. гимназию в Кременце, Чацкий стремился к созданию здесь научной лаборатории на уровне университетских центров. Его собрание монет и медалей стало основой школьного нумизматического кабинета, служащего дидактическим целям, как помощь в изучении истории. Нумизматическая коллекция в гимназии (позже лицее) в Кременце на Волыни была самая богатая коллекция монет в Польше XIX в. и использовалась как

исследовательская лаборатория не только лицами, но и учеными такого уровня как Тадеуш Чацкий и Иоахим Лелевель. Вместе с коллекцией монет и медалей Чацкий приобрел и коллекционные описи Станислава-Августа Понятовского, которые вел Ян Баптист Альбертранди (1731-1808).

После поражения ноябрьского восстания 1830 г. педагога лица, его коллекция и архив вошли в состав вновь созданного Киевского университета св.Владимира (1834 г.). При университете был создан Минц-кабинет. Интересующую нас серию записал в книгу учета П.О.Ярковский — коллежский асессор, библиотекарь университета. Здесь она хранилась до 1915 года. В связи с опасностью оккупации Киева немцами вся коллекция Минц-кабинета Киевского университета св.Владимира была эвакуирована в Саратов и вернулась оттуда в 1916 году. В последующие пятьдесят лет собрание, а вместе с ним и золотая серия медалей несколько раз меняла место жительства.

В конечном итоге, в 1968 году она была передана во вновь организованный Музей исторических драгоценностей Украины, где и пребывает до сих пор.

Книги учета, написанные еще рукой Альбертранди и Ярковского, хранятся в архиве Национального музея истории Украины.

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Клочко В.І.

БОРОДИНСЬКИЙ СКАРБ ТА ПРОБЛЕМИ СИРОВИННОЇ БАЗИ ДАВНІХ ВИРОБНИЦТВ НА УКРАЇНІ.

Бородинський (Бесарабський) скарб, знайдений у 1912 році на Одещині, ще й досі викликає цікавість дослідників.

У 1987 році Н.І.Шишліна оприлюднила результати діагностичного аналізу мінералів, з яких були виготовлені сокири та булави скарбу. Ці аналізи, зроблені в Інституті літосфери АН СРСР з використанням методу електронної мікроскопії, дозволили віднести мінерал, з якого були виготовлені булави, до талькового сланцю.

Цілі ж сокири візуально визначені за кольором, фактурою та твердістю матеріалу як нефритові та габроїдні.

Далі в цій публікації повідомляється, що "нефрит такої інтенсивної густої зеленої окраски известен на території ССРСР только в месторождениях Восточных Саян". З того, що габро і талькові сланці також зустрічаються на Саянах, автор робить висновок, що вся кам'яна сировина Бородинського скарбу видобута в Східних Саянах.

Все це дозволило автору дійти висновку, що "во II тыс. до н.э. между Европой и южными регионами Сибири существовали интенсивные торгово-транспортные связи" (Шишліна, 1987, с.179).

Тези про східно-саянський нефрит та далекі східні зв'язки були розгорнуті Т.С.Половою в популярному буклеті, присвяченому Бородинському скарбу, що вийшов російською та англійською мовами в Державному Історичному музеї Росії.

Ці висновки суперечать геології України. Так Середньодніпровський район Українського кристалічного щита збудований із зеленокам'яних поясів. Ці пояси знаходяться на території Дніпропетровської, Запорізької та Херсонської областей, але найбільш перспективними є Верховцівський район Кіровоградської області (Щербак, Павлишин, Литвин, 1990, с.15). За хімічним складом термоліти Верховцівського району близькі до нефритів Східних Саян (Солоненко, Струєва, Смоголюк, 1977). В геологічних колекціях України репрезентовані нефрити від молочно-білого до зелених різної інтенсивності і до дуже темних, майже чорних. Зустрічаються як рівного кольору, так і плямісті. Вироби з нефритоїдів зустрічаються і в археологічних пам'ятках, наприклад, в Мариупільському могильнику та на декількох ранньо-трипільських поселеннях Нижнього Побужжя. Останні (а це пласкі сокири-тесла) за визначенням В.Ф.Петруня були виготовлені як з місцевих нефритоїдів (побузьких), так і з порід, що типові для Румунії.

Проблема нефритів України знаходиться в стадії вивчення, але треба відзначити, що перші повідомлення про нефритоїди Українського кристалічного щита з'явилися у фаховій літературі досить давно. До того ж проблема ця зараз полягає не в тому, чи є нефрити на Україні, а в тому, чи мають ці поклади промислове значення та яка остаточна територія їх поширення.

Археологічний же аспект цієї проблеми полягає в тому, що нефрити на Україні є, і саме вони, найвірогідніше, були сировиною для виготовлення виробів, знайдених у місцевих археологічних пам'ятках. До того ж цей мінерал міг експортуватись у сусідні регіони.

Тальк — широко розповсюджений мінерал в усіх областях розвитку основних та ультраосновних порід України. Виходи його відомі на річках Південний Буг та Інгулець, на лівобережжі Дніпра північніше м.Запоріжжя, в

Приазов'ї на ріках Обіточна та Кильтіч'я Берда, на півдні Донбасу. Максимальні концентрації тальку зосереджені в тальковому горизонті Кривбасу - у Веселянському, Правдинському та Білозерському масивах (Щербак, Павлишин, Литвин, 1990, с.180-182).

Про використання тальків на Україні в бронзову добу для виготовлення ливарних форм в археологічній літературі вже писали (Петрунь, 1967). До цього часу в археологічних пам'ятках України знайдено вже багато сотень виробів з тальку.

Таким чином, майстрам, що виготовили кам'яні вироби Бородинського скарбу не було потреби здійснювати багатотисячкілометрові подорожі до Східних Саян за сировиною, ця сировина знаходилась у них під ногами.

Металеві вироби Бородинського скарбу — два втульчастих вістря списів, втулка від зламаної списа, кинжал, булавка. Один виріб — "вильчате" вістря списа, виготовлений з білона, сплаву міді та срібла, має аналогію як за формою, так і за складом металу в Сеймінському та Турбінському могильниках у Поволжі. Інші ж вироби виготовлені з срібла та місцями плаковані золотом. За формою та орнаментациєю вони аналогій не мають. Є.Н.Черних, публікуючи аналізи цих виробів, джерел металу для них не визначив.

Золото на Україні є в Прикарпатті, Закарпатті, на Поділлі, Київщині, Донбасі, в Приазов'ї. Срібло — в Закарпатті, на Волині, Кіровоградщині, Донбасі. На поліметалічних покладах "Нагольний Кряж" в Донбасі та на Закарпатті зафіксовані залишки давніх розробок.

Література.

Шишлина Н.И. О каменных изделиях Бородинского клада //Актуальные проблемы историко-археологических

исследований.:Тез. докл. конф - Киев - 1987 - С.178-179.
Щербак Н.П., Павлишин В.Н., Литвин А.Л. Минералы
Украины. - Киев, "Наукова Думка", 1990.
Солоненко Н.С., Струева О.М., Смоголюк А.Г.
Нефритоподобные термолиты Верховцевского района.
//Геохимия и Рудообразование -- 1977-- N 6 --С.58-64
Петрунь В.Ф. Петрография и некоторые проблемы
материала каменных литейных форм эпохи поздней
бронзы из Северного Причерноморья // Памятники эпохи
бронзы юга Европейской части СССР. --Киев.-- 1967.--
С.185-194.

Бессонова С.С.

КОНФЛІКТ "ВОІНІВ" І "ЖЕРЦІВ" У СКІФІЇ

V СТ. ДО Н.Е.

У повідомленні Геродота [IV, 60] йдеться про страти скіфських жерців за "хибні пророцтва", внаслідок чого знищувалося все чоловіче потомство страчених. До цього повідомлення тяжіють також розповіді про Анахарсіса та Скіла — членів царського роду, яких сліткала суїцидна доля із-за порушень вірності батьківським богам та близьких контактів з чужоземцями [Herod., IV, 76-80]. Ці події характеризують як конфлікт носіїв світської влади та жрецької (чи — військової аристократії та жрецтва) [Хазанов, 1973, 1975; Раевский, 1977]. За Д.С.Раєвським, саме у ході цього конфлікту скіфське жрецтво втратило колишні високі соціальні позиції, внаслідок чого у більшості спеціалістів склалася думка про відсутність у скіфів соціального шару, що спеціалізувався на відправленні культів.

Що стосується соціально-політичного фону події, то його пов'язували або з періодом найбільш гострого антагонізму у скіфському суспільстві доби складення класових відношень та держави, тобто кінцем V - початком IV ст. до н.е. [Раевский, 1977], чи з подіями другої половини VI ст. до н.е. (час повернення скіфів у Північне Причорномор'я після передньоазіатських походів) [Хазанов, 1975]. Ці дати можна прийняти як початок та кінцеву точки процесу, але суть конфлікту з'ясовується докладніше лише після аналізу етно-політичної ситуації, що склалася в Степовій Скіфії першої-половини V ст. до н.е., тобто часу написання прац. Геродота.

V ст. до н.е. справедливо вважається "смутним періодом" скіфської історії. До рубежу VI-V ст. відносять культурно-історичний перелом [Хазанов, 1975; Алексеев,

1992]. Внутрішні смути посилились, мабуть, після закінчення періоду підвищеної військової активності скіфів. Вирішальну роль у цих процесах, імовірно, зіграла нова хвиля вихідців зі сходу — степової зони від Нижнього Поволжя до Середньої Азії, Казахстану та Алтаю [Алексеев, 1991, 1992], що була спричинена пересуванням племен у зв'язку з посиленням перської військової активності на південних межах іранського кочового світу.

Крім істотних змін у матеріальній культурі степової Скіфії приблизно на порубіжжі VI-V ст. [Алексеев, 1992], відмітимо такі істотні деталі, як перерва у старій династійній лінії на початку V ст. [Алексеев, 1992; Виноградов, 1980], а також деяка перерва в розвитку державності та образотворчого мистецтва [Раевский, 1985].

Релігійна ідеологія скіфського суспільства середини V ст. до н.е., відома за Геродотом, створює враження нещодавно утвореної, що виявилось, зокрема, у релігійній нетерпимості щодо іновірців, особливо еллінів. Характерна також перевага воїнських культів і обрядів та взагалі панування в суспільстві моралі військового стану [Лукьяшко, Максименко, 1993].

На цьому фоні згадані вище повідомлення Геродота можна трактувати, скоріше за все, як серйозний внутрішній конфлікт: "старої" аристократії, частково еллінізованої, і зв'язаного з нею жрецтва [у їх числі, мабуть, були і енареї, близькі до царського дому] — з одного боку, і "нової", ймовірно, прийшлої військової аристократії — з другого. Не виключено, що їх підтримувала якась частина жрецтва, в усякому разі, виступали вони під лозунгом "вірності батьківським богам". Таким чином, зауваження А.М.Хазанова [1975] про протистояння "староскіфів" та "младоскіфів" у цілому можна сприйняти, тільки "еллінофілами" виявляються саме "старі" скіфи, а "нові" виступають як консервативна сила. Боротьбу різноманітних

угруповань скіфської знаті вбачали у розповідях про Анахарсіса та Скіла Б.М.Граков [1947] та В.Ю.Мурзін [1984].

Внаслідок конфлікту перемогла нова військова аристократія, яка спиралася, скоріше за все, на так зване "дружинне" середовище, що було не завжди зв'язане з родоплемінним оточенням і яке посилювалося у період війн та внутрішніх смут. Історична роль дружини на пізній стадії розвитку військово-ієрархічної структури полягала в подоланні опору старої родової аристократії як необхідної умови формування ранньо-класового суспільства [Куббель, 1986, с.57-58]. У розповіді Геродота [IV, 78-80] також є натяк на активну роль дружини в політичних подіях: саме дружина [за А.М.Хазановим, 1975] згубила Скіла.

Археологічні пам'ятки V ст. до н.е. [поховання степової зони] відбивають безсумнівне послаблення теократичної тенденції в ідеології та посилення військової ["кшатрійської"] — у порівнянні з пам'ятками VII-VI ст. до н.е., представленими в основному в Передкавказзі та Лісостеповому Подніпров'ї. Йдеться про так звані поховання дружинників кінця VI - початку IV ст. — кінних воїнів з повним комплектом наступальної та захисної зброї при відносній бідності іншого інвентаря [Черненко, 1992], іноді також з культовими дерев'яними чашами та бронзовими казанами — атрибутами громадських трапез. Для них також характерна відсутність помітної соціальної диференціації та майже повна відсутність грецького імпорту. У лісостеповій зоні картина дещо складніша, але й тут у похованнях цього часу майже нема предметів "енарейського" комплексу, притаманних попередньому періоду [дзеркала, кам'яні блюд-, фарб...].

У подальшому, приблизно з другої половини IV ст. до н.е. відбувається різка соціальна диференціація воїнського стану, а з нею й криза воїнської ідеології. У цей же період

простежується посилення теократичних тенденцій в ідеології.

Вакуленко Л.В.

ДВІ СКЛЯНІ ЧАШІ IV СТ. Н.Е. З УКРАЇНСЬКИХ КАРПАТ

Серед імпортих речей, що були знайдені у Прикарпатті серед пам'яток пізньоримського часу, особливу увагу привертають дві скляні чаші. Це абсолютно ідентичні вироби пурпурного кольору, знайдені в похованнях двох різних могильників культури карпатських курганів, що знаходяться на відстані 100 км один від одного.

Перша з чаш була виявлена ще в 1935 р. М.Ю.Смішком у кургані N4 на могильнику поблизу с.Нижній Струтинь Рожнятівського району Івано-Франківської області. Вона містилася всередині кружальної сіролощеної біконічної посудини, що слугувала приставкою до урнового поховання. Друга чаша була знайдена через 52 роки в 1987 р. при розкопках Л.В.Вакуленко могильника в с.Пилипи Коломийського району Івано-Франківської області. Скляна посудинка була поставлена догори дном на краю тілопального вогнища поруч із світлоглиняною вузькогорлою амфорою, що слугувала приставкою до урнового поховання в кургані N 7. Обидва вироби, висотою 8,2 см, мали червоно-фіолетовий (пурпурні) колір, майже циліндричну форму з найбільшим розширенням тулуба в нижній третині висоти, злегка розширені вінця з потовщеним краєм і кільцевий піддон із жовтого скла.

Нижньострутинська посудинка була злегка деформована. Під вінцями її оперезували накладні стрічки з блакитного скла. Ширші пружки того ж кольору розділяли бокову поверхню чаш на 5 відділень. У чотирьох з них містилися зигзагоподібні смужки поперемінно із жовтого і блакитного скла, а в п'ятому, ширшому відділку, вміщено стрічки обох кольорів. Майже повна подібність

посудинок не залишає сумнівів, що вони були виготовлені не тільки в одній майстерні, але і рукою одного майстра.

Оскільки прямих аналогій прикарпатським чашам знайти не вдалося, ми звернулися до пошуків аналогій окремим визначаючим елементам, а саме: формі, кольору і орнаменту. Виявилось, що за формою наші чаші подібні до цілої низки скляних виробів із Панонських могильників гунського часу. Зазначимо, однак, що останні мали зеленкуватий або світлоблакитний колір. Іноді вони були прикрашені хвилястою стрічкою в колір скла. Близькими прикарпатським за формою є також чаші із зеленого скла, що походять з пізньоримських могильників в Доклеа (Югославія) та в Данценах (Молдавія).

Проте наші чаші, крім іншої деталей, чітко відрізняються від усіх наведених прикладів своїм пурпурним кольором. На думку дослідників античного склоробства (А.Кіза, С.Б.Матесон) подібний колір характерний для виробів IV ст. н.е., що походять зі Сходу.

Відомі нам нечисленні вироби із пурпурного скла, такі як конічний кубок з поховання в Сабадсаллаші (Угорщина), що судячі з гравіюваного зображення і грецького напису був виготовлений у Візантії, а також два кубки, що зберігаються у Люблянському музеї, та посудинка, що походить з Аквілеї, датуються в рамках IV ст. н.е.

Нарешті звернімося до декору. Поліхромний або монохромний орнамент з накладних скляних змієподібних або зигзагоподібних стрічок — поширена прикраса на скляному посуді найрізноманітніших форм. Він має довгу моду з II ст. н.е. до кінця IV ст. н.е.

Отже, форма і колір прикарпатських скляних чаш дозволяють віднести їх до пізньоантичних виробів IV ст. н.е., швидше всього його другої половини. На відносно пізню дату виготовлення вказує також товстостінність

виробів. Цьому датуванню не суперечить наявність пластичного орнаменту, що широко застосовувався в часі.

Треба зазначити, що в пізньоантичний період традиції західних і б. ізкосхідних склоробних майстерень ідентичні щодо форми та декору виробів. Однак пурпурний колір притаманний саме східним скляним виробам. Це і дозволяє нам схятися до думки про східне походження прикарпатських чаш. Як додатковий аргумент на користь цього можна навести той факт, що зв'язки прикарпатського населення із Близьким Сходом зафіксовані також іншими археологічними матеріалами. Зокрема, найпоширенішим типом амфор, що знайдені серед пам'яток культури карпатських курганів, є світлоглиняні вузькогорлі амфори IV ст. н.е., що походять з малоазійського узбережжя Чорного моря. Так, пилипівська чаша була знайдена в курганному похованні поруч із такою амфорою.

Не дивлячись на барвистість та яскравість прикарпатських чаш навряд чи їх можна вважати продукцією державних майстерень високого класу, що працювали на потребу імператорського двору та церкви. На цю думку зокрема наводить деяка недбалість в нанесенні пластичного орнаменту і деформація нижньострутинської посудинки. Швидше всього скляні чаші, знайдені в похованнях прикарпатських могильників Нижнього Струтиня і Пилипів, були зроблені в дрібній майстерні одного з міст малоазійського узбережжя Чорного моря в IV ст. н.е. Тоді ж вони і потрапили до населення Прикарпаття, очевидно внаслідок торгівельного обміну.

Приходнюк О.М.

ПРО ТЕХНОЛОГІЮ ВИГОТОВЛЕННЯ ПОРОЖНИСТИХ ПРИКРАС ПАСТИРСЬКОГО ГОРОДИЩА

Пастирське городище, яке привертає увагу дослідників майже протягом цілого століття, відоме насамперед за знахідками сотень ювелірних виробів з бронзи, срібла, рідше з золота, які відносяться до VII-VIII ст. н.е. На території городища знайдено кілька скарбів жіночих прикрас.

Сам факт масовості таких знахідок та наявність прикрас, виготовлених за одним шаблоном, вказує на їх місцеве виробництво. За технологією виготовлення їх можна розділити на дві групи. До першої відносяться литі пальчаті та зоо-антропоморфні фібули, підвіски та пряжки. До другої — ковані платівчаті антропоморфні фібули, порожнисті підвіски та браслети з порожнистими кінцями.

Перша група ювелірних виробів виготовлялася технікою лиття за восковою моделлю, яку добре описав Б.О.Рибаків. Друга — вивчена значно гірше. Тому ми детальніше зупинимося на технології виготовлення порожнистих прикрас, в основу виробництва яких було покладено роботу з дротом та листовидним металом. На Пастирському городищі в 1991 р., в заповненні зерносховища було знайдено скарб інструментів ювеліра, до складу якого входив пробійник, молоточок-зубильце, заклепки для з'єднання смуг листової міді та шаблон для формування порожнистих кінців браслетів. Такий шаблон, відлитий з білого металу, знайдено вперше. За розмірами та конфігурацією поздовжніх граней цьому шаблону відповідають деякі порожнисті кінці срібних браслетів з Пастирського. В основу виготовлення таких браслетів було покладено ковану дротину з потовщеннями на кінцях. За допомогою молотка та наковальні кінці дроту розплющувалися на бляху. Далі, знову таки молотком,

пластини обковували навколо шаблону. На кінцях робився акуратний зріз, шаблон виймався. Після полірування та надання йому округлих форм, браслет був готовий. Шов завжди знаходився з внутрішнього боку. Металевий шаблон використовувався за призначенням ще багато разів.

Більш складна технологія виготовлення підвісок, що склалися з кількох штампованих, спаяних між собою деталей. В основу композиції ліхтарикоподібних підвісок було покладено повожнисту кульку діаметром близько 2 см, до якої кріпилася менша півкулька, що з'єднувалася з дротяною дужкою. Така основа оздоблювалася додатковими аксесуарами у вигляді гроноподібної зерні, кілець та дужок. На сдоблення однієї підвіски інколи застосовувалося до 60 дрібних деталей. Пара найпростіших підвісок у вигляді ліхтариків входила до складу скарбу 1992 р., а найскладніша підвіска була у скарбі 1948 р. Дві перші оздоблені лише кільцем із ребристого дроту, що знаходилося між кулькою та півкулькою. У другій, між двома великими півкульками знаходилася шестикутна платівка, на виступаючі краї якої, зверху і знизу, припаяно грона із чотирьох срібних кульок. Гроно із 8 зернин знаходилося знизу прикраси. Крім того, за зовнішнім овалом площини меншої півкульки була припаяна дротина з густою насічками. Перехідними за складністю оздоблення були дві інші підвіски із скарбу 1992 р. у яких лише нижня частина оздоблена гронами.

Серед деталей таких підвісок — найпростіша операція виготовлення кульок зерні. Їх легко було отримати шляхом лиття за восковою моделлю. Проковуванням робили дріт для дужки. Насічки на дротині наносились молоточком-зубильцем. Складніше отримати півкульки з ідеально сферичною поверхнею. Для цього мали застосовуватися формочки та шаблони. Кістяна пластина

з 4 круглими луночками різного діаметру була знайдена при розкопках на Пастирському в 1948 р. Вона слугувала матрицею, в якій, за допомогою металевих шаблонів, видалювалися срібні півкульки з листового металу. Уявлення про такі шаблони дають знахідки з Пересопницького могильника X ст. на Болоїні. Там у похованні ювеліра, крім ремісничих інструментів, було 18 металевих штампів для виготовлення порожнистих сережок. З лицьової боку вони мали обриси майбутніх прикрас, а з протилежного — пласку поверхню. Мабуть, за допомогою подібних шаблонів та кістяної матриці, виготовлялися сферичні напівкульки пастирських підвісок.

Півкульки з'єднувалися між собою шляхом внутрішнього спаювання. Така техніка досить складна. По краю обох півкульок, з внутрішнього боку, за допомогою клейкої речовини рівною смугою накладався порошокоподібний припой. Добре підігнані між собою півкульки обережно затискалися кліщами або пінцетом. До місця спаювання майстер другою рукою підносив жарину, яку тримав пінцетом. Роздмухуванням жарини, через металеву трубочку або мокру соломинку, доводився до плавлення припой, який за внутрішньою лінією шову міцно скріплював півкульки. Завдяки застосуванню такої складної технології, припой знаходився всередині виробу, не псуючи його зовнішнього вигляду. Приблизно таким же чином, але значно простіше, шляхом зовнішнього спаювання, з'єднувалися інші деталі ліхтарикоподібних підвісок.

Таким чином, вироби та інструменти з Пастирського городища дають змогу досить детально відтворити технологічний процес виготовлення металевих жіночих прикрас. Ювеліри Пастирського були на рівні передових технологій, які застосовувалися провінційно-візантійськими майстрами.

Шевченко Н.П.

ДАВНЬОРУСЬКІ ЖІНОЧІ ПРИКРАСИ З КАНІВСЬКОГО МОГИЛЬНИКА.

1 Досліджений в 1992 р. ґрунтовий могильник продовжує ряд давньоруських поховань, виявлених протягом археологічних досліджень 60-80-х років на території м.Канєва Черкаської області (гора Московка, Княжа гора, Канівське поселення) та в його околицях (с.Бучак). Всі вони належать до досить широкого кола давньоруських поховальних пам'яток межиріччя Стугни і Росі, до якого входять 33 курганних могильники та більше 15 ґрунтових некрополів (Моця, 1990, с.12).

2. Могильник, виявлений під час охоронно-рятувальних археологічних досліджень багатозарового поселення доби бронзи - раннього заліза в урочищі Ланок (нині — вул.Гагаріна), був розташований вздовж стрімкого краю плато, обрив якого обмежував поселення з північно-західної та північної сторони. Розташовані в 2-3 ряди без ознак чіткого планування поховання тягнулися вузькою смугою розмірами 75.0x17.0м. Західна частина могильника перерізала відкриту стоянку доби бронзи з рештками наземних відкритих вогнищ, а східна - північний край поселення чорноліської культури з невеликою кількістю господарських об'єктів. Ймовірно, частина поховань була знищена декілька років тому під час земляних робіт при прокладці лінії газопроводу.

З 30 досліджених поховань давньоруським часом датуються 24 (80% від загальної кількості). 16 з них (близько 67%, переважно чоловічі та дитячі) виявились безінвентарними, решта містила в собі різноманітний поховальний інвентар. В 6 жіночих похованнях виявлено набори прикрас, до складу яких входили вироби з срібла та напівдорогоцінного каміння.

3. У всіх поховальних наборах жіночих прикрас, знайдених на Канівському могильнику, присутні скроневі кільця, виготовлені з тонкого (діаметр — 0,1-0,12 см) срібного або мідного дроту, загнутого в 1,5 оберти, іноді один кінець дротини розплющений і скручений у вигляді латинської літери S. Виняток становить поховання 3, де виявлено два масивних скроневих кільця в 1,5 оберти з дроту діаметром 0,2 см. В похованні 8 до набору з семи срібних та одного мідного скроневих кілець, симетрично розташованих по обидва боки черепа небіжчиці, входила пара кілець з товстого дроту діаметром 0,2 см та пара з тонкого (діаметр до 0,1 см), загнутого в 1,5 оберти; решта — невеликі, з тонкого дроту з S-подібно загнутим кінцем. В похованні 7 знайдено срібні скроневі кільця, оздоблені трьома ажурними намистинами з зерні та скані, фіксованими дротяною обмоткою.

4. Нашийні прикраси виявлено в п'яти похованнях. У двох випадках (поховання 8 та 12) це було керамічне намисто; в похованні 8 знайдено велику циліндричну намистину, виготовлену з грубо обробленого напівпрозорого сердоліку, та дві скляні циліндрично-біконічні намистини, прикрашені золотою тонкою фольгою. В парному похованні 27 біля шиї дитячого кістяка знаходилась кругла намистина з добре відполірованого напівпрозорого сердоліку. Відрізняється своєю різноманітністю намисто з поховання 3: окрім простих округло-біконічних керамічних намистин та масивної пронизки, виготовленої зі згорнутої в трубочку свинцевої платівки, до нього входили одна велика циліндрична та дві дрібні круглі сердолікові намистини і дві срібні — одна виготовлена з крупної грубої зерні (т.зв. мінського типу), друга — ажурна кругла, прикрашена зерню та сканню.

5. Прикраси для рук представлені срібним перснем, оздобленим щитком у вигляді восьмипелюсткової розетки, знайденому у похованні 3.

6. Основна маса давньоруських поховань, досліджених на Канівському могильнику в 1992 р., датується XI-XII ст.